

خط‌مشی مجموعه‌گستری: چیستی، چرایی، و چگونگی

منصور کوهی‌رستمی^۱

دکتر زاهد بیگدلی^۲

چکیده

مجموعه‌گستری اصطلاحی است که فرایند ساخت نظام‌مند مجموعه‌های کتابخانه‌ای را در جهت برآوردن نیازهای مطالعاتی، آموزشی، پژوهشی، و تفریحی کاربران کتابخانه نشان می‌دهد. در رویکردهای مختلفی که برای نشان دادن فرایند مجموعه‌گستری به کار برده می‌شود، خط‌مشی‌های مجموعه‌گستری از جایگاه ویژه‌ای برخوردار هستند. این خط‌مشی‌ها شامل توصیف آنچه که قصد دارند انجام دهند؛ تلاش برنامه‌ریزی شده برای خدمات بهتر؛ نمایش تغییرات برنامه‌ریزی شده؛ و ارائه پیشنهادی‌های لازم برای تصمیم‌گیری می‌شود. امروزه، به کارگیری معیارها و خط‌مشی‌های مشخص برای انتخاب انواع منابع اطلاعاتی نیازی است که به شدت احساس می‌شود. برخی، خط‌مشی مکتوب مجموعه‌گستری را در کنار مقابله با سانسور و خدمت به کاربر- که جزء اصول کتابداری هستند- قرار می‌دهند. این در حالی است که عده‌ای آن را در رأس فعالیت‌های مربوط به مجموعه‌گستری قرار داده و تدوین آن را بسیار ضروری می‌دانند. مقاله حاضر ضمن بررسی تاریخچه به کارگیری خط‌مشی مکتوب مجموعه‌گستری، به نظرات مخالف و موافق می‌پردازد و مدل‌ها و رهنمودهای موجود را ارائه خواهد داد.

کلیدواژه‌ها

مجموعه‌گستری، خط‌مشی‌های مجموعه‌گستری، مدل‌ها، رهنمودها.

مقدمه

کتابخانه، فروپاشی مرزهای رشته‌ای، گسترش علوم بین‌رشته‌ای، روش‌های نوین کسب علم و دانش، اتخاذ سیاست دسترسی در مقابل مالکیت، و مانند آن، مدیریت و گسترش

در طول سال‌های گذشته مسائل مختلفی، از جمله انفجار اطلاعات، پیشرفت فناوری‌های اطلاعاتی، نشر مجازی، کاهش بودجه

۱. کارشناس ارشد کتابداری و اطلاع‌رسانی rostami.mk@googlemail.com

۲. عضو هیئت علمی گروه کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاه شهید چمران اهواز bigdeli_zahed@yahoo.co.in

مجموعه در کتابخانه‌ها را به شدت تحت تأثیر قرار داده‌اند. در نتیجه، مجموعه‌هایی که تحت تأثیر این تغییرات و رویکردها قرار دارند و برای جامعه کتابخانه نیز بسیار حیاتی هستند، باید در قالب‌های منسجم توسعه یابند تا خطر آشفتگی در مجموعه و خدمات را به حداقل برسانند. به منظور توسعه مجموعه در کتابخانه‌ها مقیاس‌هایی لازم است که از اتخاذ تصمیم‌های دلخواهانه و ذهنی جلوگیری کند. ما مجموعه را می‌سازیم و همان‌طور که در ساختن هر چیزی طرح و نقشه نخستین وسیله است، برای مجموعه‌گستری نیز نیاز به طرح و نقشه داریم و این همان چیزی است که با عنوان «خط‌مشی مجموعه‌گستری» از آن یاد می‌کنند. طراحی رسمی و نظام‌مند و فعالیت‌های مرتبط، همراه با فنون سنجش میزان پیشرفت اهداف، عمل استاندارد در بسیاری از کتابخانه‌ها شده است (۱۵: ۶۵). طراحی در یک محیط راکد چندان ضروری به نظر نمی‌رسد، اما در محیطی مثل کتابخانه، که دائماً تحت تأثیر تغییرات اجتماعی، آموزشی، اقتصادی، سیاسی، فرهنگی، سازمانی، و فناورانه قرار دارد، عنصری حیاتی است. خط‌مشی‌های مجموعه‌گستری یکی از رایج‌ترین و متداول‌ترین ابزارهای طراحی رسمی در کتابخانه‌ها و مراکز اطلاع‌رسانی محسوب می‌شوند. کتابخانه‌های بدون خط‌مشی مجموعه‌گستری، مانند بنگاه‌های تجاری بدون طرح تجارت هستند (۱۵: ۶۲). بدون طرح رسمی، کارفرما و کارمندان فاقد درک روشنی از برنامه‌های جاری و

برنامه‌های آینده شرکت هستند و تصمیم‌های خرد و کلان بدون هیچ زمینه نظری و عملی خاصی اتخاذ می‌شوند. در کتابخانه‌ها نیز اگر هیچ مبنای منطقی و مضبوطی برای تصمیم‌ها وجود نداشته باشد کلیه عملیات و اولویت‌ها به صورت مجزا و بدون هماهنگی با بخش‌های مختلف کتابخانه صورت خواهد گرفت.

امروزه، با توجه به تغییراتی که برשמردیم، مدیران کتابخانه‌ها و کتابداران باید به این درک برسند که طراحی مجموعه نمی‌تواند فعالیتی تصادفی باشد و همان‌طور که اسپوهرر^۳ بیان می‌کند «خط‌مشی‌ها باید بخش کاملاً منسجمی از سلامت سازمانی کتابخانه و دورنمایی از آینده کتابخانه باشند» (۲۲: ۳۴).

مجموعه‌گستری و جایگاه خط‌مشی در این فرایند

به‌طور سنتی در چرخه اطلاعات، مجموعه‌گستری به‌عنوان عنصر اساسی سیستم مورد توجه بوده‌است و یکی از مهم‌ترین فرایندها در مدیریت مؤثر هر محیط اطلاعاتی محسوب می‌شود. مجموعه‌گستری فرایندی جهانی در دنیای کتابداری است که در آن متخصص کتابداری طیفی از مواد را به منظور تأمین تقاضاهای کاربران فراهم می‌آورد. این چرخه پویا و پیوسته شش عنصر را در کنار هم قرار می‌دهد: مطالعه کاربر، خط‌مشی‌ها، انتخاب، فراهم‌آوری، و جین، و ارزیابی (۱۱: ۶۳).

رویکردهای متعددی جهت نشان‌دادن فرایند مجموعه‌گستری به‌کار برده می‌شود. یکی از این رویکردها توسط اوانز^۴ ارائه شده‌است. به عقیده

3. Spohrer

4. Evans

اوانز مجموعه گستری به عنوان یک فرایند از عناصر مختلفی تشکیل شده که عبارت‌اند از: جامعه کتابخانه، تحلیل جامعه، خط‌مشی‌های مجموعه گستری، خط‌مشی‌های انتخاب، فراهم‌آوری، خط‌مشی مواد زاید، و ارزیابی مجموعه (۹).

رویکرد دیگر، رویکردی است که اخیراً توسط سانچز ویگنو و منسز ارائه شده است. آنان مراحل زیر را برای فرایند مجموعه گستری مطرح می‌کنند:

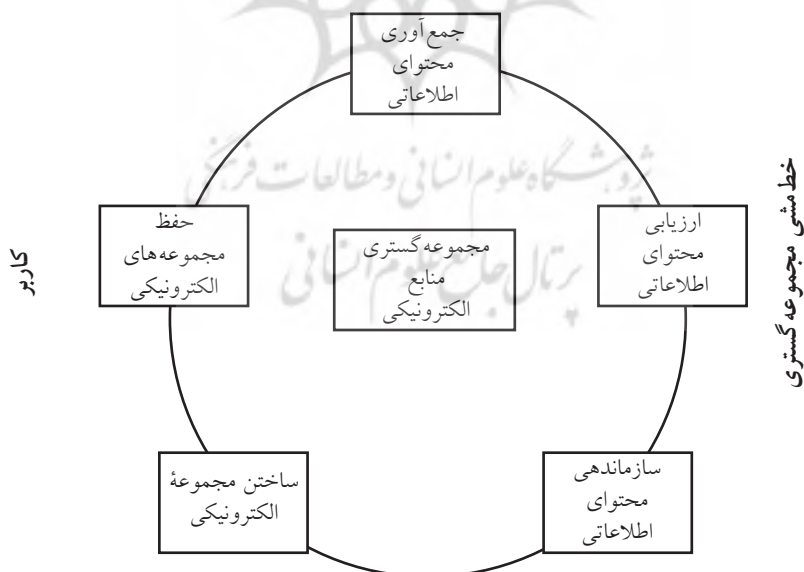
تدوین / بازنگری خط‌مشی‌ها، مطالعه نیاز کاربر، مطالعه و ارزیابی مجموعه، ارزیابی منابع اطلاعاتی، طراحی و ارزیابی منابع مالی، تصمیم‌گیری، و فراهم‌آوری (۲۰: ۳۵-۴۳). آنچه از هر دو رویکرد می‌توان دریافت، اهمیتی است که برای خط‌مشی‌های مکتوب مجموعه گستری قائل شده‌اند، و براین باورند

که خط‌مشی‌های مکتوب مجموعه گستری نقش مهمی در فرایند مجموعه گستری ایفا می‌کنند و این فرایند را به گونه‌ای هدایت می‌کنند که امکان بدیهه‌گویی و دخالت سلیقه شخصی از آن سلب می‌شود.

مجموعه گستری الکترونیکی، ضمن آنکه منطقی و ملزومات فرایند مجموعه گستری سنتی را حفظ می‌کند، مراحل دیگری را نیز برای گذار دربرمی‌گیرد که به عقیده سانچز ویگنو عبارت‌اند از:

جمع‌آوری محتوای اطلاعاتی، ارزیابی محتوای اطلاعاتی، سازماندهی محتوای اطلاعاتی، ساختن مجموعه الکترونیکی، و حفظ و نگهداری مجموعه‌های الکترونیکی (۱۹: ۱۴۰).

اگر بخواهیم مجموعه گستری الکترونیکی را به صورت شماتیک نشان دهیم می‌توانیم

شکل ۱. فرایند مجموعه گستری الکترونیکی و عوامل مؤثر بر آن (۱۹)

آن را به صورت شکل ۱، به گونه‌ای که همه مراحل مرتبط بالا و همچنین عناصری که بر کل فرایند اثرگذار هستند، نشان دهیم.

چنان‌که در شکل ۱ مشخص است، دو عنصر اساسی مشارکت کاربر به همراه خط‌مشی‌های مجموعه‌گستری (درست همان‌طور که در مجموعه‌گستری سنتی رخ می‌دهد) بر کل فرایند تأثیر می‌گذارند. مشارکت کاربر همراه با نیازها و علایق او، به منظور تعریف مجموعه شناسایی می‌شود. خط‌مشی‌های مجموعه‌گستری منابع الکترونیکی واسطه خلق و شکل‌گیری و حفظ مجموعه‌ها در کتابخانه‌های دیجیتالی هستند. خط‌مشی‌ها فرایندهایی را که باید در مجموعه‌گستری دنبال شوند مشخص و هر مرحله در مجموعه‌گستری را تعیین می‌کنند.

سابقه خط‌مشی‌نویسی برای مجموعه‌گستری

واقعیت این است که بسیاری از کتابخانه‌های بزرگ جهان براساس خط‌مشی مکتوب به وجود نیامده‌اند. کتابخانه‌های کنگره آمریکا، ملی انگلیس، و ملی فرانسه؛ که از بزرگ‌ترین گنجینه‌های دانش بشری هستند؛ مدت زمان زیادی نیست که خط‌مشی مکتوب تهیه کرده‌اند (۲: ۵۴). سؤالی که اینجا می‌توان مطرح کرد این است که از چه زمانی نوشتن خط‌مشی برای فرایند مجموعه‌گستری مرسوم شده است و کتابخانه‌ها به واسطه چه عوامل و نیازهایی به تدوین خط‌مشی مکتوب اقدام کردند؟

افشار بیان می‌کند که پرداختن به خط‌مشی مجموعه‌گستری از ۱۹۷۷ شروع شد. وی می‌نویسد «در ۱۹۷۷ در یکی از کنفرانس‌های فرعی انجمن کتابداران آمریکا، اعلام تأسیس یک رشته فرعی در کتابداری به نام مجموعه‌گستری، ایده مجموعه‌گستری به‌عنوان برنامه‌ریزی را جانداخت و آن را به صورت تئوری رسمی کتابداری ایالات متحده آمریکا درآورد. تعریف مجموعه‌گستری به‌عنوان برنامه‌ریزی، به صورت نظمی سلسله‌مراتبی عرضه شده است که مجموعه‌گستری در رأس، انتخاب در میان، و فراهم‌آوری در پایین آن قرار دارد. اعلام پذیرش تعریف‌ها و سلسله‌مراتب فوق را نویسندگان [نوشته‌های] مجموعه‌گستری با اهمیت، و همان فهم جدیدی تلقی کرده‌اند که ضرورت آن مطرح شده بود. این اعلام پذیرش، برنامه‌ریزی را مفهوم مرکزی مجموعه‌گستری ساخت و محصول آن، یعنی خط‌مشی را، محمل برنامه‌ریزی دانست» (۱: ۳).

ویکری^۶ ریشه تدوین خط‌مشی مکتوب را دهه ۶۰ و ۷۰ قرن بیستم بیان کرده است. وی خاطرنشان می‌کند که «بیشتر کتابخانه‌ها بدون یک سند رسمی تا دهه ۶۰ به خوبی اداره می‌شدند، ولی از هنگامی که نوسان بودجه‌ها و فشارهای مدیریتی پیش آمد، کتابخانه‌ها مجبور شدند با دقت بیشتری به اولویت‌هایشان نگاه کنند» (۲۳: ۳۴۰). وی معتقد است بخش عمده خط‌مشی‌های نوشته شده در چهار دهه گذشته به منظور پاسخگویی کتابخانه‌ها به نوسان بودجه کتابخانه بوده است.

6. Vickery

اهمیت خط‌مشی مکتوب مجموعه گستری

بوستیک^۷ می‌گوید: «ضرورت خط‌مشی مکتوب بدیهی است» (۵: ۸۲). کارپنتر^۸ تصریح می‌کند «شما نمی‌توانید بدون خط‌مشی مکتوب مجموعه گستری دوام بیاورید. بدون خط‌مشی مجموعه گستری، کتابخانه تنها درگیر فراهم‌آوری، ارسال پول، و افزودن بر کتاب‌هاست نه گسترش خردمندان و منظم مجموعه» (۸: ۴۳). جانسون اظهار می‌کند «کتابخانه بدون خط‌مشی مجموعه گستری مثل بنگاه تجاری بدون طرح تجاری است» (۱۵: ۶۲).

نظریه‌پردازی‌های زیادی درباره ارزش و سودمندی خط‌مشی‌های مکتوب مجموعه گستری برای کتابخانه‌ها، در گذشته و حال شده است. به نظر واگل^۹ خط‌مشی مجموعه گستری در خدمت سه کارکرد عمده است. این سه کارکرد عبارت‌اند از: کارکرد ارجاعی، زایشی، و توجیهی. کارکرد ارجاعی یک کارکرد توصیفی است، کارکرد زایشی رهنمودهایی را برای حرکت به سوی پیشرفت فراهم می‌کند، و کارکرد توجیهی استدلال می‌کند که کتابخانه برنامه باارزشی در حال اجرا دارد (۲۴: ۶۵-۷۵).

بوستیک موارد استفاده از خط‌مشی مجموعه گستری را در مقاله ۱۹۹۸ خود به‌طور خلاصه به‌صورت زیر بیان می‌کند:

۱) تعیین مسئولیت جمع‌آوری منابع کتابخانه‌ای، ۲) کمک به هماهنگی مجموعه

با اهداف و مقاصد کتابخانه و دانشگاه، ۳) کمک به انتخاب کنندگان مواد (از طریق تعبیر اهداف و مقاصد با رهنمودهای خاص)، ۴) تعیین مسئولیت‌ها و روابط کاری در یک کنسرسیوم یا دیگر گروه‌های فعال در برنامه‌های همکاری بین کتابخانه‌ای، و ۵) کمک به ایجاد پل ارتباطی بین مجموعه و کاربران و مدیران کتابخانه (۵: ۸۱-۸۸).

کارول^{۱۰} از خط‌مشی مکتوب مجموعه گستری به‌عنوان سندی برای طراحی، ابزار انتخاب، ابزار حمایتی، و ابزار تصمیم‌گیری در کتابخانه‌ها یاد می‌کند (۷: ۹۹-۱۱۱). وایت و کرافورد^{۱۱} خط‌مشی مکتوب را سندی می‌دانند که اولویت‌ها را تعیین می‌کند، به بودجه‌بندی کمک می‌کند، از آزادی فکری دفاع می‌کند، و جلوی سانسور را می‌گیرد (۲۵: ۵۱-۵۶). کیوندو^{۱۲} معتقد است خط‌مشی مکتوب تغییرات مربوط به فناوری را، که بر روابط علمی تأثیر دارد، در خود منعکس می‌کند و تعادل مناسب بین منابع چاپی و الکترونیکی را حفظ می‌کند (۱۷: ۱۹-۲۴). کارپنتر خط‌مشی مکتوب را اسناد طراحی و روش‌های ارتباطی می‌داند که مبنایی برای اشتراک منابع بین کتابخانه‌ها ایجاد می‌کنند (۸: ۴۳-۴۵). و، سانچز و یگنو و منسر معتقدند که خط‌مشی‌های مکتوب مبنایی منطقی برای انتخاب مواد فراهم کرده و انسجام و تعادل در مجموعه را حفظ می‌کند (۲۰: ۳۵-۴۳).

این مسئله برای کتابداران باید قابل

7. Bostic

8. Carpenter

9. Vogel

10. Carol

11. White & Crawford

12. Kiondo

درک باشد که کتابخانه‌ها به‌طور آشکاری به خط‌مشی مکتوب نیاز دارند، اما ساده‌لوحانه خواهد بود که خط‌مشی مکتوب را نوشدارویی برای همه مشکلات مدیریت مجموعه، مجموعه‌گستری، و انتخاب مواد بدانیم. به‌هرحال، داشتن رهنمودهایی برای دنبال کردن و بهره‌مندی از معیارهای کاربردی، مزایای فراوانی برای کتابخانه‌ها دارد و تا اندازه زیادی به پرسش‌های متعددی که حول موضوع مجموعه‌گستری وجود دارد پاسخ می‌دهد.

معایب و نظرات مخالف خط‌مشی‌ها

همه دلایل مطرح شده برای ضرورت وجود خط‌مشی‌های مکتوب بسیار ترغیب‌کننده به نظر می‌رسند. اما حال که ضرورت این اسناد آنقدر آشکار است، چرا کتابخانه‌ها آن را تدوین نمی‌کنند؟ مطالعه منظم متون کتابداری این تصور را ایجاد می‌کند که کتابخانه‌های فاقد خط‌مشی مکتوب مجموعه‌گستری بسیار اندک هستند. در بررسی متون، آنچه که مشخص است اعتقاد راسخ اکثر نویسندگان به ضرورت وجود این اسناد است؛ اما نویسندگانی (هرچند اندک) ضرورت تدوین خط‌مشی‌ها را به دلایلی که در ادامه به آنها اشاره خواهد شد، زیر سؤال می‌برند. در طول چهار دهه گذشته، که در باب خط‌مشی مجموعه‌گستری سخن رفته است، سه نویسنده با دیدی انتقادی به این مسئله نگاه کرده‌اند:

کارگیل^{۱۳}، در مقاله‌ای ضرورت خط‌مشی‌های مجموعه‌گستری را مورد سؤال قرار داده و بیان می‌کند: «وجود خط‌مشی مکتوب ایجاد مجموعه‌ای متعادل را تضمین نخواهد کرد. خط‌مشی مکتوب اگر هم خوب تدوین شده باشد به‌جای شرایط واقعی، بیشتر، شرایط مطلوب را نشان خواهد داد» (۶: ۴۸). در عین حال، او تأکید می‌کند که انتقادش صرفاً انگیزه ساده‌ای برای بحث بیشتر است و عقیده واقعی او نیست.

هیزن^{۱۴} نیز خیلی محتاطانه کارکرد خط‌مشی مجموعه‌گستری در دنیای متغییر کنونی را به چالش می‌کشد. وی می‌پذیرد که بیانیه‌های خط‌مشی مجموعه‌گستری بیشتر در جهت توجیه رویکردهای موجود و برآورده کردن ملزومات بودجه مورد استفاده قرار می‌گیرند تا توسعه مجموعه. وی معتقد است «چنین خط‌مشی‌هایی در زمان کمبود بودجه ممکن است نتوانند واقعیت را منعکس کنند» (۱۲: ۲۹).

شاید بتوان جنجالی‌ترین مخالف خط‌مشی مکتوب را ریچارد اسنو^{۱۵} دانست که به صراحت مخالفت خود را با تدوین خط‌مشی مکتوب بیان می‌کند. وی لزوم مکتوب نمودن خط‌مشی مجموعه‌گستری را در ردیف تعهد به خدمت و مقاومت در برابر سانسور (که از اصول کتابداری هستند) قرار می‌دهد. و معتقد است تعداد زیادی از مقالات، اتخاذ خط‌مشی‌های مکتوب را تنها به دلیل «ضرورت» آن توجیه کرده‌اند و می‌نویسد: «مؤلفان دلایل متعددی برای وجود خط‌مشی مکتوب ارائه می‌کنند.

13. Cargil

14. Hazen

15. Richard Snow

اغلب این توجیحات شکل توضیح واضحات به خود می‌گیرد: خط‌مشی‌ها مورد نیاز هستند، چون ضروری هستند» (۲۱: ۱۹۲).

با وجود ارائه سیاهه‌های نسبتاً طولانی در باب سودمندی خط‌مشی‌های مکتوب و مزیت‌ها و منافع‌ی که از طریق خط‌مشی مکتوب نصیب کتابخانه‌ها می‌شود، تدوین و به‌کارگیری آن بدون مشکل نیست. همین مشکلات کتابخانه‌ها را در به‌کار نبردن و کتابداران را در نادیده گرفتن آن وسوسه می‌کند. مخالفان و برخی از موافقان خط‌مشی‌های مکتوب، از موانع زیر به‌عنوان موانع اصلی تدوین و به‌کارگیری خط‌مشی‌ها در کتابخانه‌ها نام می‌برند:

۱. خط‌مشی مکتوب یکی از چالش برانگیزترین و گیج‌کننده‌ترین وظایف کتابداران، یعنی ارزیابی را ضروری می‌کند (۲۱: ۱۹۳)؛

۲. انعطاف‌ناپذیری و عدم پاسخ‌گویی به تغییراتی که در دانشگاه و محیط کتابخانه صورت می‌گیرد (۲۱: ۱۹۱-۱۹۴)؛

۳. انعطاف‌ناپذیری و وقت‌گیر بودن (۱۶: ۲-۵)؛

۴. خط‌مشی، رهنمودهای مفصلی را در اختیار انتخاب‌کنندگان قرار می‌دهد که نمی‌تواند پیام روشنی را به آسانی به کاربران منتقل کند؛

۵. زمانی که بودجه نامتعادل است و ارائه خدمات به ارتقای تجهیزات بستگی دارد، یک سیاست مورد توافق، هشدار دربارۀ نیازهای آینده برای مدیران مالی است (۲۳: ۳۳۷-۳۴۲)؛

۶. نبود توجیه مناسب برای تدوین چنین خط‌مشی‌هایی (۲۱: ۱۹۱-۱۹۴)؛ و

۷. ویکری به نقل از گورمن و هنری^{۱۶} (۱۹۸۴) بیان می‌کند که «بیانیه‌های خط‌مشی مکتوب ایستا هستند و از پاسخگویی کتابداران جلوگیری می‌کنند و متأسفانه بسیاری از خط‌مشی‌ها به‌خاطر تلاش و زمانی که باید صرف تدوینشان شود، به قوانین غیرقابل انعطافی تبدیل می‌شوند» (۲۳: ۳۳۷-۳۴۲).

یکی از مسائل اساسی در تدوین و کاربرد خط‌مشی‌ها این است که کتابداران همیشه به‌دنبال مدلی خاصی برای تدوین خط‌مشی مجموعه‌گستری بوده‌اند و انتظار دارند که چنین مدلی وجود داشته باشد و آنها عیناً آن را برای کتابخانه‌های خود نیز به‌کار برند. آشکار است که هیچ مدل یگانه‌ای برای همه کتابخانه‌ها مناسب نیست، چون هر کتابخانه شرایط خاص خود را دارد. همان‌طور که ویکری مطرح می‌کند «خط‌مشی‌ها اغلب کورکورانه توسط دیگران کپی برداری می‌شوند که منجر به بیانیه‌ای می‌شود که ارتباطی با شرایط محلی ندارد» (۲۳: ۳۴۱).

نکته بسیار مهمی که باید در نظر گرفت این است که این مشکلات و مخالفت‌ها را باید هنگام تدوین خط‌مشی در نظر بگیریم، زیرا به ما کمک می‌کند که از خط‌مشی‌ها انتظار غیرواقعی نداشته باشیم.

خط‌مشی‌های مجموعه‌گستری و منابع الکترونیکی

هنگام بحث در مورد آینده کتابخانه‌ها،

محدودیت‌های بودجه‌ای و تأثیر فناوری‌های اطلاعاتی دو مسئله مهم هستند (۱۸: ۱۶۰). توسعهٔ محمل‌های جدید برای ذخیرهٔ اطلاعات منجر به تغییر بنیانی در شیوهٔ تفکر کتابخانه‌ها به خط‌مشی‌های مجموعهٔ آینده و ملزومات ذخیره‌سازی شده‌است. اینکه منابع الکترونیکی به دلیل الکترونیکی بودن نمی‌توانند تأثیری بر تصمیم‌گیری‌ها داشته باشند ذهنیتی غلط است (۴). گنجاندن منابع الکترونیکی در خط‌مشی مجموعه‌گستری اجازه می‌دهد که این منابع به مجموعهٔ کتابخانه راه پیدا کرده و پشتیبان هدف‌های کتابخانه در هر حوزهٔ موضوعی خاص باشند.

با رشد روزافزون منابع الکترونیکی این سؤال‌ها به ذهن خطور می‌کند که: سیاست‌های کتابخانه دربارهٔ این‌گونه منابع، چگونه در خط‌مشی مجموعه‌گستری آنها منعکس می‌شود؟ آیا باید خط‌مشی آنها را در خط‌مشی منابع سنتی کتابخانه ادغام کرد؟ یا خط‌مشی مکتوب جداگانه‌ای برای آنها تدوین کرد؟ و آیا با توجه به حرکت شتابنده به سوی کتابخانه‌های مجازی و دسترسی همگانی و پیوسته به اطلاعات از طریق اینترنت، تدوین خط‌مشی مجموعه‌گستری مکتوب برای کتابخانه ضروری است؟

واضح است که خط‌مشی‌های مجموعه‌گستری هنوز مرتبط و ضروری هستند، اگرچه برخی اختلاف‌نظرها وجود دارد که آیا خط‌مشی منابع الکترونیکی را در خط‌مشی منابع سنتی کتابخانه ادغام کنیم، یا

خط‌مشی مکتوب جداگانه‌ای برای آنها تدوین کنیم. هیچ اجماعی در مورد اینکه آیا کتابداران باید یک بیانیهٔ خط‌مشی مجموعه‌گستری جامع تدوین کنند یا خط‌مشی جداگانه‌ای برای منابع الکترونیکی تهیه کنند، وجود ندارد. عده‌ای بر این عقیده هستند که ارزیابی منابع الکترونیکی باید در کنار منابع چاپی مورد توجه قرار گیرند و کتابداران بدین منظور باید خط‌مشی مجموعه‌گستری منسجم و جامعی را تدوین کنند که دربردارندهٔ تمام منابع تحت پوشش (اعم از چاپی و الکترونیکی) باشد. افرادی مثل واگل، ۱۹۹۶؛ وایت و کراوفورد، ۱۹۹۷؛ و کارول، ۱۹۹۸ موافق این ایده هستند (۲۴؛ ۲۵؛ ۷). هیزن می‌نویسد «خط‌مشی‌های مجموعه‌گستری سنتی ایستا هستند و نیازهای کتابداران امروز را برآورده نمی‌کنند» (۱۲: ۲۹) و لذا خط‌مشی جداگانه را ترجیح می‌دهد. کمیتهٔ خط‌مشی مجموعه‌گستری^{۱۷} بخش ارزیابی و توسعهٔ مجموعه^{۱۸} انجمن کتابداران آمریکا^{۱۹} بیان می‌کند که «خط‌مشی‌های مجموعه‌گستری سنتی بر مالکیت مواد متکی هستند. به‌واسطهٔ فناوری‌های اطلاعاتی در حال تغییر، کتابخانه‌ها بیشتر بر دسترسی به اطلاعات از طریق فروشندگان تجاری و برنامه‌های تجاری روی خواهند آورد و کمتر قادر خواهند بود که مواد را فراهم‌آوری و ذخیره‌سازی کنند» (۲۵: ۵۲).

اما به نظر اوانز درخصوص منابع الکترونیکی دو شیوهٔ متفاوت را می‌توان در پیش گرفت:

17. The collection development policies committee

18. Collection development & evaluation section

19. American Library Association (ALA)

«۱) آنها را در فهرست سایر انواع منابع کتابخانه‌ای قرار داده و ویژگی‌ها و سطح فراهم‌آوری خاص آنها را ارائه کنیم؛ و ۲) به دلیل تفاوت‌هایی که این منابع با سایر انواع منابع کتابخانه‌ای دارند و تغییرات فراوان روزمره در وب‌سایت‌ها و پایگاه‌های اینترنتی خط‌مشی مجزایی برای این منابع تدوین کنیم» (۱۰: ۸۴).

چگونه یک خط‌مشی مجموعه‌گستری تدوین کنیم؟

یک خط‌مشی باید برحسب قالب، محتوا، و سبک مورد توجه قرار گیرد (۱۴). از آنجا که بخش‌های مختلف کتابخانه در مدیریت مجموعه نقش دارند و بدون علاقه و مشارکت همه کارمندان مرتبط با مجموعه‌گستری ایجاد و تدوین خط‌مشی مجموعه‌گستری مطلوب امکان‌پذیر نیست، نمی‌توان فرد خاصی را به‌عنوان مسئول تدوین خط‌مشی در نظر گرفت. به‌منظور تدوین خط‌مشی جامع باید دیدگاه‌ها و نظرات گروه‌های مختلف درگیر در مجموعه‌گستری را باهم ادغام کرد. کارول اندازه مطلوب برای گروه کاری این نوع فعالیت را ۵ تا ۹ نفر می‌داند (۷: ۹۹-۱۱۱).

محتوا و ساختار خط‌مشی مجموعه‌گستری

به‌طور قطع هر کتابخانه با توجه به بافت منحصربه‌فرد خود با دیگر کتابخانه‌ها متفاوت است. به همین دلیل خط‌مشی مجموعه‌گستری هر کتابخانه با توجه به مقتضیات و خصوصیات آن کتابخانه تدوین

می‌شود، مختص همان کتابخانه است، و نسخه‌ای مشترک نیست که بتوان آن را برای همه کتابخانه‌ها، حتی با خصوصیات مشترک فراوان، تجویز کرد. سؤالی که می‌توان مطرح کرد این است که آیا راهنمایی برای تدوین خط‌مشی مجموعه‌گستری وجود دارد؟ در این حوزه مؤسسات پرسابقه و تخصصی کتابداری مانند انجمن کتابداران آمریکا، گروه کتابخانه‌های پژوهشی^{۲۰}، و ایفلا، رهنمودهایی تدوین کرده‌اند که اصول به‌کار برده شده در این رهنمودها توسط دیگر کتابخانه‌ها و مؤسسات اخذ و در کشورهای مختلف با مقتضیات محلی تطبیق داده شوند.

مدل‌های تدوین خط‌مشی مجموعه‌گستری

به‌منظور تبیین خط‌مشی مجموعه‌گستری استفاده از سه ساختار متفاوت، ولی از حیث محتوا شبیه به‌هم، ممکن است که عبارت‌اند از: ساختار روایی^{۲۱}، مدل تحلیل طبقه‌بندی شده^{۲۲}، و ترکیبی از دو مدل.

مدل روایی

مدل روایی متن میناست و از مجموعه‌ای از توصیفات روایی برای هر موضوع و رشته و زیرمجموعه‌های آنها تشکیل می‌شود. بخش‌ها ممکن به‌صورت کلی تعریف شوند (برای مثال: علوم اجتماعی، علوم انسانی، ادبیات داستانی بزرگسالان، مرجع، و مانند آن) یا هر بخش ممکن است دارای تمرکز خاص‌تری باشد (برای مثال: تقسیمات فرعی کشاورزی

20. Research Libraries Group (RLG)

21. Narrative

22. Classed analyzed model

یا تقسیمات فرعی ادبیات داستانی بزرگسالان، رمان، اسطوره، و مانند آن). مزیت اصلی این مدل استفاده از اصطلاحات برای توصیف برنامه‌ها و مجموعه‌های محلی است.

مدل تحلیل طبقه‌بندی شده

مدل تحلیل طبقه‌بندی شده سطوح جمع‌آوری جاری و آینده را در زبان و کدهای مختصر شده، نوعاً برحسب طرح‌های رده‌بندی کتابخانه کنگره و دیویی توصیف می‌کند. این قالب ناشی از نیاز کتابخانه به توسعه یک روش مؤثر و منسجم شناسایی موضوعات و سطح جمع‌آوری مواد است. کتابخانه‌ای که از مدل تحلیل طبقه‌بندی شده استفاده می‌کند باید از همان نظام رده‌بندی برای تدوین خط‌مشی مجموعه‌گستری‌اش استفاده کند که برای سازماندهی مجموعه کتابخانه‌اش استفاده می‌کند. این کار، برای کتابخانه، این امکان را فراهم می‌کند که از تعداد عنوان‌ها برای سطح کنترل، سطح موجود، و اندازه‌گیری تغییرات در طول زمان، همان‌طور که در خط‌مشی توصیف شده‌اند، استفاده کند. یکی از مدل‌هایی که به‌عنوان نوعی مدل تحلیل طبقه‌بندی شده مورد استفاده قرار می‌گیرد، مدل فراگیر^{۲۳} است که توسط گروه کتابخانه‌های پژوهشی ابداع شده است.

گروه کتابخانه‌های پژوهشی پیشگام توسعه قالب تحلیل طبقه‌بندی شده‌ای است که با نام مدل فراگیر معروف است. مدل فراگیر در واقع گزارشی خلاصه و فراگیر از مجموعه

یا فعالیت مجموعه‌گستری است. مدل فراگیر تلاش می‌کند مفاهیم و رویکردهای استاندارد را تعریف کرده و فنون منسجمی برای توصیف و مدیریت مجموعه فراهم کند. مدل براساس نمای موضوعات مجموعه شکل می‌گیرد، البته چکیده موضوعات. این مدل، اساساً برای کمک به امانت بین کتابخانه‌ای توسعه یافته بود و چارچوبی برای توصیف مجموعه‌ها برحسب سطوح جاری و مطلوب مجموعه‌ها در دسته‌های موضوعی و تخصصی است (۷: ۱۰۸). این مدل، تقریباً از ۳۴۰۰ طبقه موضوعی استفاده می‌کند (۱۳). بخش فراهم‌آوری و مجموعه‌گستری فدراسیون بین‌المللی انجمن‌ها و مؤسسات کتابداری (ایفلا)، در سال ۲۰۰۱، رهنمودهایی را برای تدوین خط‌مشی مجموعه‌گستری با استفاده از مدل فراگیر ارائه کرده است (۱۳). پنج سطح گردآوری در مدل فراگیر، همان‌طور که بخش فراهم‌آوری و مجموعه‌گستری ایفلا در سال ۲۰۰۱ بیان کرد، عبارت‌اند از:

۱. خارج از محدوده^{۲۴}

کتابخانه به عمد در موضوعی خاص، هیچ قالب اطلاعاتی را جمع‌آوری نمی‌کند.

۲. سطح اطلاعات حداقل^{۲۵}

مجموعه‌هایی که کمترین اطلاعات را در مورد موضوعی خاص فراهم می‌کنند، و عبارت‌اند از: - مجموعه خیلی محدود از تک‌نگاشت‌ها و آثار مرجع، و

23. Conspectus model

24. Out of scope

25. Minimal information level

- نشریات ادواری که مستقیماً با این موضوع مرتبط هستند و منابع اطلاعات الکترونیکی به صورت خیلی گسترده جمع آوری نمی شوند.

۳. سطح اطلاعات پایه^{۲۶}

مجموعه‌هایی که به منظور شناسایی و معرفی یک موضوع، نشان دادن انواع اطلاعات موجود در قالب‌های دیگر، و حمایت از نیازهای کاربران عمومی کتابخانه فراهم می شوند و عبارت‌اند از:
- مجموعه محدودی از تکنگاشت‌ها و آثار مرجع؛

- مجموعه محدودی از نشریات گذشته نگر عمومی؛ و
- دسترسی تعریف شده^{۲۷} به مجموعه محدودی از ابزارهای کتابشناختی، متن‌ها، مجموعه داده‌ها و مجلاتی که در مالکیت کتابخانه می‌باشند یا از طریق دسترسی از راه دور قابل دسترس هستند.

۴. سطح حمایت مطالعاتی یا آموزشی^{۲۸}

مجموعه‌هایی که با روشی نظام‌مند اطلاعات مرتبط با موضوعی تخصصی را فراهم می‌کند، اما در سطحی کمتر از سطح پژوهشی، در عین حال از نیازهای کاربران عمومی کتابخانه حمایت می‌کند که عبارت‌اند از:
- مجموعه گسترده‌ای از تکنگاشت‌ها

و آثار مرجع عمومی و تخصصی؛
- مجموعه‌های محدودی از مواد به زبان‌های مناسب دیگر؛

- مجموعه گسترده‌ای از آثار مؤلفان مشهور و گلچینی از آثار مؤلفان کمتر شناخته شده؛ و

- دسترسی تعریف شده به مجموعه گسترده‌ای از ابزارهای کتابشناختی، متن‌ها، مجموعه داده‌ها، و مجلاتی که در مالکیت کتابخانه می‌باشند یا از طریق دسترسی از راه دور قابل دسترس هستند.

۵. سطح پژوهشی^{۲۹}

مجموعه‌ای که عمده مواد منبع منتشر شده مورد نیاز مطالعات دکتری و پژوهش‌های مستقل را دربرمی‌گیرد و شامل موارد زیر است:

- مجموعه خیلی گسترده‌ای از تکنگاشت‌ها و آثار مرجع عمومی و تخصصی؛

- مجموعه خیلی گسترده‌ای از نشریات ادواری عمومی و تخصصی؛

- مجموعه خیلی گسترده‌ای از مواد زبان‌های خارجی مناسب؛

- مجموعه خیلی گسترده‌ای از آثار مؤلفان مشهور و همچنین مؤلفان کمتر شناخته شده؛ و

- دسترسی تعریف شده به مجموعه بسیار گسترده‌ای از ابزارهای کتابشناختی، متن‌ها،

26. Basic information level

۲۷. دسترسی تعریف شده به معنی فراهم کردن چیزی بیش از دسترسی صرف به اینترنت و یک یا چند مرورگر اینترنتی برای کاربران است. دسترسی تعریف شده مربوط به انتخاب‌های منوبی در صفحه خانگی کتابخانه یا نهاد ذیربط است و با توجه به نیازهای کاربر، کاربر را به منابع الکترونیکی تحت تملک یا دسترسی از راه دور انتخاب شده توسط کتابخانه مرتبط می‌سازد. سطح دسترسی تعریف شده براساس سطح مجموعه مثلاً از محدود به گسترده یا بسیار گسترده به مجموعه‌های اطلاعاتی الکترونیکی تغییر می‌کند.

28. Study or instructional support level

29. Research level

مجموعه داده‌ها، و مجلاتی که در مالکیت کتابخانه می‌باشند یا از طریق دسترسی از راه دور قابل دسترس هستند.

۶. سطح جامع^{۳۰}

مجموعه‌ای در یک حوزه مشخص تخصصی از دانش که تلاش می‌کند جامع باشد. شامل:

- مجموعه‌های جامعی از مواد منتشر شده،
- مجموعه‌های خیلی گسترده نسخ خطی، و
- مجموعه‌های خیلی جامع از همه قالب‌های مناسب دیگر.

مجموعه سطح جامع ممکن است به عنوان یک منبع ملی یا بین‌المللی خدمت کند.

به هر سطح، عددی بین صفر (خارج از محدوده) تا ۵ (سطح جامع) اختصاص داده می‌شود. جانسون (۲۰۰۴)، معتقد است کدهای زبان به هر دسته اختصاص می‌یابند. مثلاً کدهای زبان که توسط گروه کتابخانه‌های پژوهشی ارائه شده است به قرار زیر هستند:

E منابع عمدتاً به زبان انگلیسی؛

F گزیده‌ای از منابع با زبان‌های دیگر به منابع انگلیسی زبان افزوده می‌شود؛

W انتخاب منابع به همه زبان‌ها؛ و

Y منابع به یک زبان غیرانگلیسی گردآوری می‌شود (۱۵).

نتیجه‌گیری

امروزه، کتابخانه‌ها، به‌عنوان متولیان اطلاعات و دانش مطرح هستند، لذا مجموعه‌گستری به‌عنوان عام‌ترین فعالیتی که شامل طراحی، توسعه، سازماندهی، دسترسی، ارزیابی، و حفاظت از

مجموعه است؛ در کتابخانه‌های مختلف نقشی حیاتی ایفا می‌کند. ایجاد و گسترش مجموعه در کتابخانه‌های مختلف، نیازمند معیارها و خط‌مشی‌هایی است که از تصمیمات دلخواهانه و نامنظم، که منجر به تشکیل مجموعه‌ای ناکارآمد خواهد شد، جلوگیری کند. انفجار اطلاعات در این عصر، باعث شده کتابخانه‌ها با توجه به امکانات مالی و فناوری که در اختیار دارند و با در نظر گرفتن اهداف کوتاه و بلندمدت کتابخانه، مناسب‌ترین منابع را برگزینند و رشد مجموعه کتابخانه را طوری سامان دهند که بیشترین میزان دسترسی به بهترین اطلاعات در کوتاه‌ترین زمان ممکن برای کاربران فراهم شود و وقت، بودجه، و امکانات کتابخانه صرف فراهم‌آوری منابع نامناسب نشود. از ابزارهای تحقق این مهم داشتن خط‌مشی مجموعه‌گستری است. به‌طور کلی، می‌توان گفت هر چند نوشته‌های زیادی درباره دلایل منطقی، کاربردها، و نقش‌های خط‌مشی‌های مجموعه‌گستری وجود دارد، اما در عمل، در بسیاری از کتابخانه‌های کشورهای پیشرفته و کشورهای در حال توسعه، از جمله ایران، به خط‌مشی مدون مجموعه‌گستری توجه چندانی نشده است. مطالعه کوهی رستمی (۱۳۸۶) نشان داد که تنها ۳۷/۷ درصد کتابخانه‌های مرکزی دانشگاه‌های تحت نظارت وزارت علوم، تحقیقات و فناوری؛ و وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی دارای خط‌مشی مکتوب مجموعه‌گستری هستند (۳). در چند دهه گذشته انجمن‌ها و سازمان‌های حرفه‌ای کتابداری مثل انجمن کتابداران امریکا، گروه کتابخانه‌های تحقیقاتی، شبکه کتابخانه‌های

غربی، و مانند آن به صورت جدی بر این مسئله تأکید و کتاب، مقاله، و راهنماهای متعددی را در این زمینه منتشر کرده‌اند. لذا تدوین و به‌کارگیری خط‌مشی‌های مکتوب مجموعه‌گستری نیازی است که در همه انواع کتابخانه‌ها به‌شدت احساس می‌شود. بنابراین، می‌توان گفت نه تنها تدوین خط‌مشی جزء اصول کتابداری است و به‌صورت جدی باید به آن پرداخت، بلکه یکی از ضرورت‌های حرفه کتابداری در دنیای کنونی نیز به شمار می‌رود.

کتابخانه‌ها جهت تدوین خط‌مشی مجموعه‌گستری دورویکرد مشخص پیش‌روی دارند (۱) استفاده از الگوها و مدل‌هایی که در این خصوص ارائه شده است (۲) بررسی و مطالعه رهنمودها و آثار دیگری که در زمینه نحوه تدوین و تنظیم خط‌مشی مجموعه‌گستری به نگارش درآمده‌اند و نیز متن خط‌مشی‌هایی که تاکنون مورد استفاده قرار گرفته‌اند، می‌توان محتوا، خطوط کلی، و ساختار مشترک و ممکن را استخراج و متناسب با شرایط محلی مورد استفاده قرار داد.

منابع

۱. افشار، ابراهیم. «نظریه در مجموعه‌سازی». *کتابداری و اطلاع‌رسانی*، دوره پنجم، ۳ (۱۳۸۱): ۱۷-۱.
۲. شادان‌پور، فرزانه. «خط‌مشی و گسترش مجموعه». *فصلنامه کتاب*، دوره شانزدهم، ۱ (بهار ۱۳۸۴): ۵۳-۶۲.
۳. کوهی‌رستمی، منصور. «مقایسه وضعیت خط‌مشی‌های مکتوب مجموعه‌گستری کتابخانه‌های مرکزی دانشگاه‌های تحت نظارت وزارت علوم، تحقیقات و فناوری و وزارت بهداشت، درمان و

آموزش پزشکی». پایان‌نامه کارشناسی ارشد کتابداری و اطلاع‌رسانی، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه شهید چمران اهواز، ۱۳۸۶.

۴. لی، استوارت د. *مجموعه‌سازی منابع الکترونیکی: راهنمای عملی*. ترجمه محمد زره‌ساز و علی اسفندیاری مقدم. مشهد: کتابخانه رایانه‌ای، ۱۳۸۳.

5. Bostic, M. J. "A written collection development policy: to have and to have not". *Collection Management*, Vol.10, No.3 (1988): 81- 88.

6. Cargill, J. "Collection development policies: an alternative viewpoint". *Library Acquisition Practice and Theory*, Vol.8, No.1 (1984): 47- 55.

7. Carol, Vanzijl. "The why, what and how of collection development policies". *South African Journal of Library and Information Science*, Vol.66, No.3 (1998): 99- 111.

8. Carpenter, E. J. "Collection development policies: the case for". *Library Acquisitions Practice and Theory*, Vol.8, No.1 (1984): 43-45.

9. Evans, G. Edward. *Developing library and information centre collections*. 3th ed. Englewood: Libraries Unlimited, 1995.

10. Ibid. *Developing library and information centre collections*. 4th ed. Englewood: Libraries Unlimited, 2000.

11. Evans, R. W. "Collection development policy statement: the documentation process". *Collection Management*, Vol.7, No.1 (1985): 63- 73.

12. Hazen, D. C. "Collection

"Collection development in digital environment: an imperative for information organizations in the twenty first century". *Collection Building*, Vol.25, No.4 (2006): 139- 144.

20. Sanchez Vignau, Barbara Susana; Meneses, Grrizly. "Collection development policies in university libraries: a space for reflection". *Collection Building*, Vol.24, No.1 (2005): 35- 43.

21. Snow, Richard. "Wasted words: the written collection development policy and academic library". *Journal of Academic Librarianship*, Vol.22, No.3 (1996): 191- 194.

22. Spohrer, James H. "The end of american (library) dream: the rise and decline of collection development policies statement at berkeley". In Edited by Mack, Daniel C. *Collection development policies: new directions for changing collections*. London: The Haworth Information Press, 2003.

23. Vickery, Jim. "Making a statement: reviewing for written collection development policies". *Library Management*, Vol.25, No.8/9 (2004): 337- 342.

24. Vogel, Kristin D. "Integrating electronic resources to collection development policies". *Collection Development*, Vol.21, No.2 (1996): 65- 75.

25. White, Gary W.; Crawford, Gregory A. "Developing an electronic resources collection development policy". *Asian Libraries*, Vol.6, No.1/2 (1997): 51- 56.

development policies in the information age". *College & Research Libraries*, Vol. 5, No.1 (1995): 29- 31.

13. International Federation of Library Association and Institutions (IFLA), Section on Acquisition and Collection Development. "Guidelines for collection development policy using the conspectus model". 2001. [on-line]. Available: <http://www.ifla.org/vll/s14/nd1/gedp.e.pdf>

14. Johnson, Peggy. "Collection development policies and electronic information resources". In *Collection management for the 21 Century: a handbook for librarians*. Edited by G. E. Gorman & R. H. Miller. Westport, conn: Greenwood Press, 1997.

15. Ibid. *Fundamentals of collection development & management*. Chicago: American Library Association, 2004.

16. Ibid. "Writing collection development policy statements: getting started". *Technicalities*, Vol.14, No.10 (1994): 2- 5.

17. Kiondo, Elizabeth. "Around the world to: the university of Dar es salaam: collection development in the electronic information environment". *Library Hi Tech News*, No. 6 (2004):19- 24.

18. Otero-boisvert, M. "The role of the collection development librarian in the 90s and beyond". *Journal of Library Administration*, Vol.18, No.3/4 (1993): 159- 170.

19. Sanchez Vignau, Barbara Susana.